

DİNİ APELYATİVLİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

*İradə KƏRİMOVA¹,**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
irade.kerimova.81@mail.ru*

Xülasə. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr qabarıq şəkildə öz izlərini toponimlərimizdə qoymuşdur. Azərbaycan toponimlərinin yaranmasında, formalaşmasında yerli və gəlmə etnoslar iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkan həmişə diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif tayfalar bu ərazilərdən müvəqqəti yaşayış yeri kimi istifadə etmiş və söz yadigarlarını da burada qoymağı unutmamışlar. Azərbaycan ərazisində ərəb və fars dillərindən dilimizə keçmiş ərəb və fars apelyativli sözlər və ərəb etnonimi əsasında formalaşmış toponimlər də, kifayət qədər geniş arealda yayılmışdır. Məqalədə ərəb-fars mənşəli apelyativlər və ərəb etnonimi əsasında formalaşmış toponimlərdən Aşralılar//Aşırallar, Xanəgah, Xanağalı, Zeyvə//Zeytə, Ərəbcəbirli, Seyidlər toponimləri leksik-semantik, etimoloji tədqiqata cəlb olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: toponim, oykonim, oronim, hidronim, arxaik, apelyativ, areal.

Ирада Каримова

AZERBAIJANSKIE TOPONIMY S RELIGIOZNYMI
APEL'YATIVAMI

Резюме. Этнические процессы и события, происходившие в далеком прошлом, явно оставили свои следы в наших топонимах. В создании и формировании Азербайджанских топонимов участвовали местные и иностранные этнические группы. Географическое пространство, где расположен Азербайджан, всегда было в центре внимания, различные племена использовали эти территории как временные места жительства и не забывали оставлять здесь свои словесные реликвии. На обширной территории Азербайджана также распространены арабские апеллятивные слова и топонимы, образованные на основе арабских этнонимов, перешедших из арабского языка в наш язык. В статье в лексико-семантическое и этимологическое исследование включены топонимы Ашраллар// Ашираллар, Ханега, Ханагали, Зейва//Зейта, Арабджабирли, Сейидлар из топонимов, образованных на основе арабских этнонимов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: топоним, ойконим, ороним, гидроним, архаический, апеллятив, ареал.

¹ ORCID ID:0000-0002-8057-8333

Irada Karimova

AZERBAIJANI TOPONYMS WITH RELIGIOUS APPELLATIVES

Summary. *Ethnic processes and events that took place in the distant past have clearly left their traces in our toponyms. Local and foreign ethnic groups participated in the creation and formation of Azerbaijani toponyms. In general, the geographical space where Azerbaijan is located has always been in the center of attention, various tribes used these areas as temporary residences and did not forget to leave their word relics here. Arabic appellative words and toponyms formed on the basis of Arabic ethnonyms, which have passed from the Arabic language to our language, are also spread over a wide area in the territory of Azerbaijan. In the article, the toponyms Ashralilar//Aşırallar, Khanegah, Khanagali, Zeyva//Zeyta, Arabjabirli, Seyidlar from the toponyms formed on the basis of Arab ethnonyms were included in the lexical-semantic and etymological research.*

KEYWORDS: *toponym, oikonym, oronym, hydronym, archaic, appellative, areal.*

Giriş

Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr qabarıq şəkildə öz izlərini toponimlərimizdə də qoymuşdur. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkan həmişə diqqət mərkəzində olduğundan müxtəlif tayfalar bu ərazilərdən müvəqqəti yaşayış yeri kimi istifadə etmiş, Azərbaycan toponimlərinin yaranmasında, formalaşmasında yerli əhali ilə yanaşı, gəlmə etnoslar da iştirak etmişlər. Azərbaycan ərazisində ərəb və fars dillərindən dilimizə keçmiş ərəb və fars apelyativli sözlər və ərəb etnonimi əsasında formalaşmış toponimlər də, kifayət qədər geniş arealda yayılmışdır.

Aşralar, Aşırallar – Tovuz rayonunda qeydə alınmış oykonimdir. Hər iki kəndin əhalisi vaxtilə bir yerdə yaşamışlar. Onların qışlaq yeri aranda Alakol ərazisində, yaylaq yerləri isə Qəribli sahəsində olmuşdur. Sonralar yaylaq və qışlaq yerləri əsasında aşırılıqların adını daşıyan iki müstəqil kənd yaranmışdır. Yerli əhali bu kəndləri Aran Aşırılıqları və Dağ Aşırılıqları adlandırmışlar [1, s.61].

Aşralar/Aşırallar variantında qeydə alınmış toponimin birinci komponenti ərəb mənşəli *aşura* sözündən olub, “10-cu gün” deməkdir. Müsəlman dünyasında məhərrəm ayının 10-cü günü – “Aşura günü” matəm günü kimi qeyd olunur. Aşralar burada “məhərrəm ayının onuncu günü matəm saxlayan müsəlmanlar” mənasında işlənmişdir [1, s.62].

Xanəgah, Xanağalı – Respublikamızın Bərdə, Cəlilabad, İsmayılı, Quba, Lerik və Naxçıvan MR-nin Culfa rayonu ərazisində qeydə alınmış toponimdir. Xanəgah toponimi fars mənşəli “xanə” və “gah” sözlərinin birləşməsi əsasında yaranmışdır. “Xana” apelyativi əsasında Xanağa dağı (Naxçıvan MR-nin Culfa r.) və Xanəgah vulkanı (Kür çayının sahili) oronimləri və Xanağa hidronimi də yaranmışdır.

Toponimin birinci komponenti olan *xanə* “ev”, *gah* “yer, məkan” mənasını bildirir [2, s.297]. *Gah* ünsürü mənşəcə İran dillərinə məxsus olub, (xüsusilə qədim və orta fars dilində) “yer, məkan, taxt-tac” mənalı müstəqil söz kimi işlənmişdir. Müasir İran dillərində isə “gah” söz-şəkilçi funksiyasını yerinə yetirir [3, s.110-111]. “Gah” tarixən toponim yaradıcılığında müstəqil söz kimi işlənsə də, müasir ədəbi

dilimizdə şəkilçi funksiyasında çıxış edir. “Gah” komponenti əsasında yaranan toponimlərdən biri də Digahdır. *Di* fars mənşəli söz olub “kənd, qışlaq” mənasında işlənən “*deh*” sözünün fonetik variantı olub, “kənd yeri, qışlaq yeri” mənasını bildirmişdir [4, s.35].

Xanəgah “bir şeyx və ya müridin rəyasəti altında olan dərvişlərin yaşadıkları və ibadət etdikləri yer, yəni təkyə” deməkdir. Yerli tələffüzdə “Xanəgah” şəklində işlənir. “Xanəgah” toponiminə tarixi mənbələrdə “Xangah”, “Xanağa” variantında yazılış formalarına da rast gəlinir [2, s.139; 5, s.26].

A.Bağirov Xanəgah toponiminin hürufilik təriqətinin adı ilə bağlı yarandığı fikrini irəli sürərək yazır: “Məlumdur ki, hürufilər məscidə getmir, özləri üçün məbədgahlar tikir və orada təkkələr geyirmişlər. Böyük mütəfəkkir və şair Şeyx Fəzlullah Nəiminin də burada dəfn olunması xanəgah sözünün hürufiliklə bağlı olduğunu təsdiqləyir. Həm də xanəgah hər cür yaşayış məntəqələrinə deyil, təriqət başçıları dəfn olunan, onlar üçün tikilən binalara, müqəddəs ocaqlara deyilir” [6, s.63].

M.Nemətova da kəndin ziyarətə gah yeri olduğu üçün Xanəgah adlandırıldığı ehtimalını irəli sürmüşdür [7, s.27-28].

V.V.Bortold “xanəgah” sözünü “*xanaka*” variantında götürərək onun “*xane*” sözünün soqdi dilindəki ifadə formasında olduğunu göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, “*xanaka*” sözü islamaqədərkə dövrdə “zahid və tərkidünyaların hücrəsi” mənasını daşımış, sonralar müsəlman dərvişləri tərəfindən qəbul olunaraq, əvvəllər “müqəddəs yer” kimi tanınan ərazilərdə salınmış tikililər “xanəgah” adlandırılmışdır [3, s.216-217].

Zeyvə, Zeytə – Azərbaycanın Şabran, İsmayilli, Laçın, Goranboy və Naxçıvan MR-nın Culfa rayonlarında Zeyvə, Qərbi Azərbaycan ərazisində Zeytə toponimləri qeydə alınmışdır. Azərbaycan ərazisində vaxtilə 10 kəndin olduğu bildirilir. T.Əhmədov “*zeyvə*” sözünün ərəb mənşəli olduğunu, bu sözün ərəb dilindəki “*zaviyə*” sözü ilə eyni kökdən olduğunu qeyd edir. Müəllif “*zeyvə*” sözünün istər ərəb dilində, istərsə də keçdiyi dillərdə islamiyyətlə əlaqədar olduğundan, demək olar ki, fars dilindəki “*xanəgah*” sözünün sinonimi kimi “künc, bucaq, cəmiyyətdən uzaq guşə, hücrə, ibadətə gah” mənaları ilə eyni mənani ifadə etdiyini bildirərək yazır: “Zeyvə adlı məntəqələr keçmişdə bir bucaqda, hücrədə, camaatdan kənardə oturub, öz ömürlərini ibadətdə keçirən ruhanilər, din xadimləri və tərkidünyələr üçün salınmış hücrə, ibadətə gah və ya guşələrin – “*zaviyə*”lərin qalıqlarıdır [8, s.54].

Tarixin müəyyən dövrlərində, o cümlədən Səfəvilər dövründə ruhanilər imtiyazlı zümrələrdən hesab olunurdu. Kürdəxanıda Əxizaviyəsi (XV əsr), Bibiheybət Zaviyəsi (XVII əsr) həmin dövrün yadigarlarıdır [1, s.294].

M.Soltanov “*zeyvə*” oroniminin dilimizdəki onomastik leksikasında məkan mənası ilə yanaşı, “müqəddəslik” mənasında antroponim (qadın adı) kimi də işləndiyini qeyd etmişdir [9, s.45].

Bir vaxtlar Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində mövcud olmuş “Zeytə” toponimi də ərəb apelyativi olan “*zaviyə*” sözünün yerli əhalinin danışığında təhrifə uğramış formasıdır.

Yuxarıda deyilmiş fikirləri ümumiləşdirsək, Zeyvə toponimi “müqəddəs insanların yaşayış yeri, müqəddəs yer” mənasını ifadə edir.

Azərbaycan toponimiyasında ərəb mənşəli apelyativlərlə yanaşı ərəb etnonimi əsasında yaranmış toponimlər də mövcuddur. Ölkəmizə yürüş etmiş ərəblər burada ciddi ərəbləşdirmə siyasəti yürütmüşlər. Lakin bu siyasət müvəffəqiyyət qazanmamış, əksinə, ərəblər sonralar yerli əhali ilə

qaynayıb-qarışaraq, onların mədəniyyətini qəbul etmişlər. Azərbaycanın bir sıra kəndlərinin indiyə qədər ərəb etnosunun adını daşması, burada vaxtı ilə ərəblərin yaşayış yerlərinin olduğunu təsdiq edir. Çox güman ki, həmin kəndlərdə vaxtilə ərəblər yaşamış, sonralar yerli əhali ilə qaynayıb qarışmışlar. Tərkibində ərəb etnonimi olan etnotoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş arealda yayılmışdır. Buna misal kimi, Ərəb (Xaçmaz r., Ağdaş r.), Ərəblər (Şabran r., Bərdə r., Şamaxı r.), Ərəbli, Ərəbdəhnə, Ərəbhacı, Ərəbkeymuraz, (Quba r.), Ərəbqardaşbəyli (Neftçala r.), Ərəbqədim, Ərəbşalbaş (Qobustan r.), Ərəbqubalı, Ərəbqiyaslı, Ərəbçəltikçi, Ərəbsarvan (Kürdəmir r.), Ərəbmehdibəyli, Ərəbsarvan, Ərəbuşağı (Ağsu r., Şamaxı r.), Ərəbocağı, Ərəbşəki, Ərəbbəsərə, Ərəbşeyx (Ağdaş r.), Ərəbşahverdi (Göyçay r., Qobustan r., Şamaxı r.), Ərəbcəbirli (Göyçay r.), Ərəbyatağı (Cəbrayıl r.), Ərəbyengicə (Şərur r.), Ərəbqədim, Ərəbşallı (Şamaxı r.), Ərəbbəbirxan, Ərəbqardaşxan (Salyan r.) və s. toponimləri göstərmək olar.

Ərəblərin Azərbaycana gələrək burada məskunlaşması barədə V.V.Bartold, P.K.Cuze, A.N.Genko, M.H.Vəlili (Baharlı), Z.Bünyadov və digər alimlər də yazmışlar.

Ərəbcəbirli – Göyçay rayonunda mövcud oykonimdir. Rayon ərazisinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Burada aparılmış arxeoloji qazıntılar rayon tarixinə işıq salan faktları üzə çıxarmışdır. Lakin adın kəndə sonralar verildiyi məlumdur. Şamaxı zəlzələlərindən sonra Şamaxı rayonunun Ərəbcəbirli kəndindən bura köçən nəsil tərəfindən salındığı üçün belə adlandırılmışdır. Fikrimizcə, toponim tərkibindəki birinci komponent ərəb etnonimi, ikinci komponent “cəbir” antroponiminin iştirakı ilə yaranmışdır. “-lı” şəkilçisi toponimlərdə mənsubiyyət, aidlik bildirən şəkilçi kimi işlənir. Toponimin mənası “ərəbcəbirlinin nəslindən olanların saldıdığı kənd, ərəbcəbirliyəliyin yaşadığı kənd” kimi izah edilə bilər.

Ərəblərlə bağlı toponimlər yalnız tərkibində “ərəb” sözü işlənənlər deyildir. Azərbaycan ərazisində “seyid” sözü əsasında formalaşmış toponimlər də geniş yayılmışdır.

Ərəb dili ilə bağlı toponimlərin bir qisminə “seyid” toponim formasını özünü göstərir. Azərbaycan ərazisində bu toponimlərlə yaranmış toponimlər də, üstünlük təşkil edir ki, bu da ərəblərin “*qureys*” adlı qədim tayfalarından olan *seyidlərlə* bağlıdır.

Seyidlər – Seyidlər toponiminin areallarına, demək olar ki, respublikamızın əksər rayonlarının ərazisində rast gəlmək mümkündür. Hazırda respublikamızın ərazisində Seyidlər bulağı (Göyçay), Seyidlər (Gəncə), Seyidəkəran (Lənkəran), Seyidsadıqlı, Seyidan (Salyan), Seyidqışlaq (Qəbələ), Seyiddişen (Xankəndi), Seyidlikəndyeri (Xaçmaz), Seyidbazar (Cəlilabad), Seyidimli (Tərtər), Seyidli (Ağdam), Seyidli, Seyidbəyli (Şuşa), Seyidlər (Zəngilan, Kəlbəcər, Göygöl, Zərdab, Salyan, Xaçmaz) adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur [10, s.192-193].

Vaxtilə İrəvan quberniyasının Zəngibasar mahalında Seyidkəndi, 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Seyidkulu, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Seyidkotanlı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (Qərbi Azərbaycanın Sisyan mahalında) Seyidlər, Basarkeçər rayonunda Seyidlər, Vədi rayonunda Seyidlər Kotanlısı, İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında Seyid Məmiş kəndləri mövcud olmuşdur [11, s.367].

Orta əsrlər dövründə Şirvanda Qubaz, Babasəmid, Dərvişlər, Tələ, Cavad, Nügədi, Əbüdal və başqa camaatla yanaşı, Aralıq Seyidlərin də yaşaması göstərilir.

M.H.Vəlili (Baharlı) yazır ki, *seyidlər* ərəb tayfası hesab olunurlar. Səfəvilər zamanından başlayaraq Azərbaycana gəlmişlər. Seyidlər ərəblərin *qureys* qəbilələrindəndir. Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissəlam da bu qəbilədənir. Seyidlər Cənubi Azərbaycandan bura gələrkən türkləşmişlər [12, s.55]. Azərbaycan tarixində türkləşdirilmiş seyidlərin Caraca (Hindistan) əyalətindən Nadir şah tərəfindən Salyan vətəgələrinə sürgün edilməsi göstərilir.

Seyidlər adlı yaşayış məntəqələrini Ayrım tayfasının Seyidlər qolu ilə bağlayanlar da var [10, s.367].

Mənbələrdəki faktların müqayisəsi bir daha göstərir ki, Seyidlər orta əsrlərdə, Nadir şahdan əvvəl də Azərbaycanda yaşamışlar. A.Axundov ərəblərlə əlaqədar yer adlarının iki şəkildə özünü göstərdiyini yazır: “1) ərəb toponimik arealına daxil olan yer adlarında ərəb etnonimi işlənir; bəzi toponimlərdə bu tərkib hissəsi əvvəldə, bəzilərinə isə axırda gəlir; 2) ərəb arealına aid digər qrupa daxil olan yer adları “seyid” sözü əsasında yaranan toponimlərdir” [13, s.29-30]. Deməli, tərkibində “seyid” sözü olan toponimlər ərəblərlə bağlı yaranmışdır. Seyidlər mənşə etibarilə ərəb olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı ilə qaynaq-qarışdıqdan sonra türkləşərək Azərbaycan toponimiyasında iz qoymuşlar.

Nəticə. Dini apelyativli Azərbaycan toponimlərinin araşdırılması bizə onu deməyə əsas verir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində yaranmış bu toponimlər xalqımızın taleyində baş vermiş hadisələrin aynasıdır. Onların tədqiqi xalqımızın tarixinin bir sıra qaranlıq məsələlərinin açılmasına işıq salır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Qərb-Şərq, 2007, 2 cildə, II cild, 304 s.
2. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 1996.
3. Бартольд В.В. Сочинения, Т.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 2000, 106 s.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU, 1991, 318 s.
6. Ərəb- fars sözləri lüğəti. Bakı: 1985, 1036 s.
7. Nemətova M.S. Azərbaycan pirləri. Bakı: Azərnəşr, 1992.
8. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
9. Soltanov M. Azərbaycanın şimal-şərq zonasının (Quba, Xaçmaz, Dəvəçi, Qusar rayonları) toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Fil. elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 1992, 191 s.
10. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: ASE, 1999, 588 s.
11. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Nafta-Press, Oğuz eli, 1998, 452 s.
12. Vəlili M.H. (Baharlı). Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı: Azərnəşr, 1993, 208 s.
13. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
14. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
15. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М., 1973.